

Issues Concerning the Typology of Architecture of Contemporary Polish Churches

The purpose of the present reflection is not to be yet another, closed proposal of the typology of architecture of Polish churches. As an architect, also designing churches, I am wary of the possibility of recording excessively detailed typological specifications. It stems from the very nature of a creative work of architecture – here additionally limited by theological-liturgical guidelines. Such an approach is perhaps in contradiction, if only subtly, to the methodological approaches of art and architecture historians, who often go further in the revealing of the concept of a work than the creator. Obviously I am aware of the right to freedom in constructing a typology.

I would like to attempt here only a critical comparison of Polish typologies, including my own, with a background of foreign studies and private observations. The purpose will be the definition of a methodological plane for creating a typology of results, possibly universal, and intended for three types of recipients: creator-architect, architecture historian and critic, and Church users, thus taking into consideration the liturgical aspect. It should be underlined that in none of the so far defined typologies has there been place for the recipient, especially a believer, who is the main user of church architecture.

Also the demarcation of the period of the analysed material is required. I believe that the standard periods employed in art and architecture history (e.g. 'the 20th century' or 'the post-war period') or others connected with stylistic periods (e.g. 'modernism'), or finally political-economic periods, also employed by myself, reflecting diverse conditions in which sacred construction developed in Poland ('1972–1989' or '1975–1985') may not be compatible with liturgical decisions, and yet without this element, the construction of the typology of church space cannot fulfil its function. In the light of such an assumption it is natural to establish a period according to the current notions of contemporary liturgical space defined in the Second Vatican Council's *Constitution on the Sacred Liturgy* and the year 1964 as the beginning of the period. It is already 43 years of experience – not much as for the history of the Church, but perhaps sufficient for initial classifications. One may include earlier studies or works

Problemy typologii architektury współczesnych polskich kościołów

Celem poniższej refleksji nie jest kolejna, zamknięta propozycja typologii współczesnej architektury polskich kościołów. Jako architekt projektujący również kościoły mam obawy co do możliwości zapisania zbyt szczegółowych zestawień typologicznych. Wynika to z samej natury twórczego dzieła architektury – tutaj ograniczonego dodatkowo wytycznymi teologiczno-liturgicznymi. Takie podejście jest, być może, w delikatnej, ale jednak opozycji do metodologicznych postaw historyków sztuki i architektury, idących często w odślanianiu idei dzieła dalej niż sam twórca. Mam oczywiście świadomość prawa wolności w budowaniu typologii.

Chciałbym dokonać tutaj jedynie krytycznego porównania dotychczasowych polskich prób typologii, w tym również i własnych, mając w tle podobne opracowania zagraniczne i własne obserwacje. Celem będzie określenie metodologicznej płaszczyzny dla stworzenia jakby typologii wynikowej, w miarę możliwości uniwersalnej, i to dla trzech typów odbiorców: twórcy-architekta, historyka-krytyka architektury, użytkownika-Kościoła, z uwzględnieniem zatem aspektów liturgicznych. Należy zaznaczyć, iż w żadnej z dotychczas określanych typologii nie było miejsca dla odbiorcy, szczególnie wiernego, który jest głównym użytkownikiem architektury kościelnej.

Sprecyzowania wymaga również określenie przedziału czasowego analizowanego zbioru. Uważam, iż standardowe przedziały stosowane w historii architektury i sztuki (np. „XX wiek” czy „okres powojenny”) lub inne związane z okresami stylistycznymi (np. „okres modernizmu”), czy wreszcie i przeze mnie stosowane przedziały polityczno-gospodarcze odzwierciedlające zróżnicowane warunki, w jakich rozwijało się budownictwo sakralne w Polsce („1972–1989” lub „1975–1985”) mogą nie być kompatybilne z ustaleniami liturgicznymi, a przecież bez tego elementu budowanie typologii przestrzeni kościołów może nie spełnić swojej funkcji. W świetle takiego założenia oczywiste staje się ustalenie przedziału czasowego w zgodzie z obowiązującymi ideami współczesnej przestrzeni liturgicznej, określonymi w *Konstytucji o Liturgii Świętej* Soboru Watykańskiego II i rokiem 1964 jako początkiem tego okresu. To już 43 lata doświadczeń – niewiele jak na historię Kościoła, ale może wystarczająco dla pierwszych klasyfikacji. Do ustalonego tu okresu można zaliczyć opracowania czy realizacje wcześniejsze, pod warunkiem, że odpowiadają one duchowi Vaticanum II (jak

np. ruch odnowy liturgicznej Romano Guardiniego z lat 20. i 30. minionego stulecia¹).

Analizie poddałem propozycje typologii Jana Zachwatowicza (1969)², Konrada Kucza-Kuczyńskiego (1987³, 1991⁴, 2005⁵), siostry Marii Ewy Rosier-Siedleckiej (1989)⁶, Andrzeja Olszewskiego (1989)⁷, Roberta Wróbla (2005)⁸, Julii Sowińskiej (2006)⁹ Andrzeja Majdowskiego (2007)¹⁰, natomiast z opracowań zagranicznych klasyfikacje Maurizio Bergamo (1994)¹¹, Edwina Heathcote i Iony Spens (1997)¹² oraz Wolfganga Jeana Stocka (2002¹³, 2004¹⁴).

Jak w skrócie można przytoczyć i scharakteryzować wymienione typologie?

Jan Zachwatowicz w 1969 roku proponował podział na „kościół historyzujący, kościół o cechach kościołów drewnianych, kościół nawiązujący do Perrota, kościół o konstrukcji żelbetowej, które tworzą nowe formy bryły i wnętrza”¹⁵. Kryterium klasyfikacji była zatem forma budowli, a podział dotyczył w zasadzie kościołów przed-soborowych, bo powstałych do roku 1965.

W 1987 roku usiłowałem grupować współczesne budowle sakralne, wydzielając trzy główne nurty: ar-

in the established period on the condition that they reflect the spirit of Vatican Council II (as e.g. Romano Guardini's liturgical revival movement of the 20s and 30s of the previous century¹).

I analysed the proposals of typologies by Jan Zachwatowicz (1969)², Konrad Kucza-Kuczyński (1987³, 1991⁴, 2005⁵), sister Maria Ewa Rosier-Siedlecka (1989)⁶, Andrzej Olszewski (1989)⁷, Robert Wróbel (2005)⁸, Julia Sowińska (2006)⁹ and Andrzej Majdowski (2007)¹⁰, while from foreign studies – the classifications of Maurizio Bergamo (1994)¹¹, Edwin Heathcote and Iona Spens (1997)¹² and Wolfgang Jean Stock (2002¹³, 2004¹⁴).

How can one quote and characterise in short the aforementioned typologies?

Jan Zachwatowicz in 1969 proposed a division into ‘historicising churches, churches with features of wooden churches, churches alluding to Perrot, churches of reinforced concrete construction which create a new form of block and interior’.¹⁵ Thus the criterion of classification was the form of a building and the division concerned

¹ F. Debuyst, *Permanenza di un'architettura specificamente liturgica da Guardini ai giorni nostri*, [w:] *Architettura e spazio sacro nella modernità*, Milano 1992, s. 54–57.

² J. Zachwatowicz, *Kościół w Polsce odbudowane i wybudowane 1945–1965*, Warszawa 1969.

³ K. Kucza-Kuczyński, *Kamienie węgielne 1975–1985*, „Przełom Powszechny” 1987, nr 2, s. 248–258.

⁴ K. Kucza-Kuczyński, *Polska architektura sakralna 1972–1989*, [w:] K. Kucza-Kuczyński, A. Mroczek, *Nowe kościoły w Polsce*, Warszawa 1991.

⁵ K. Kucza-Kuczyński, *Przez liturgię – do architektury: kościoły świata na przełomie wieków*, [w:] *Budownictwo Sakralne i Monumentalne '2002. V międzynarodowa konferencja naukowo-techniczna, Białystok 9–10 maja 2002*, Białystok 2002, s. 68.

⁶ M. E. Rosier-Siedlecka, *Inspiracje w polskiej architekturze. Stan i potrzeby*, „Ateneum Kapłańskie” 81, 1989, t. 113, z. 2–3, s. 180–195.

⁷ A. K. Olszewski, *Próba typologii współczesnych kościołów w Polsce*, [w:] *Sacrum i sztuka. Sacrum i sztuka. Rogóżno. Materiały z Konferencji zorganizowanej przez sekcję Historii Sztuki KUL. Rogóżno 18–20 października 1984 r.*, Kraków 1989, s. 97.

⁸ R. Wróbel, *Nowe kościoły w diecezji łódzkiej 1945–1989. Uwarunkowania i klasyfikacja rzymsko-katolickiej architektury sakralnej*, Łódź 2005, s. 43.

⁹ J. Sowińska, *Forma i sacrum. Współczesne kościoły Górnego Śląska*, Warszawa 2006, s. 57.

¹⁰ A. Majdowski, *Stylistyka kościołów powojennych w Polsce*, „Ecclesia”, 2007, nr 3, s. 38–40.

¹¹ M. Bergamo, *Spazi celebrativi, figurazione architettonica, simbolismo liturgico. Ricerca per una chiesa contemporanea dopo il Concilio Vaticano II*, Venezia 1994, s. 67–69.

¹² E. Heathcote, I. Spens, *Church Builders*, London 1994, s. 16–65.

¹³ W. J. Stock, *Europäischer Kirchenbau 1950–2000*, München –Berlin–London–New York 2002, s. 11–13.

¹⁴ W. J. Stock, *Architekturführer. Christliche Sakralbauten in Europa seit 1950*, München–Berlin–London–New York 2004, s. 11.

¹⁵ J. Zachwatowicz, jak przyp. 7, s. 86.

¹ F. Debuyst, “Permanenza di un'architettura specificamente liturgica da Guardini ai giorni nostri”, in *Architettura e spazio sacro nella modernità*, Milano, 1992, pp.54–57.

² J. Zachwatowicz, *Kościół w Polsce odbudowane i wybudowane 1945–1965*, Warszawa, 1969.

³ K. Kucza-Kuczyński, “Kamienie węgielne 1975–1985”, *Przełom Powszechny* (1987), no.2, pp.248–258.

⁴ K. Kucza-Kuczyński, “Polska architektura sakralna 1972–1989”, in K. Kucza-Kuczyński, A. Mroczek, *Nowe kościoły w Polsce*, Warszawa, 1991.

⁵ K. Kucza-Kuczyński, “Przez liturgię – do architektury: kościoły świata na przełomie wieków”, in *Budownictwo Sakralne i Monumentalne '2002. V międzynarodowa konferencja naukowo-techniczna, Białystok 9–10 maja 2002*, Białystok, 2002, p.68.

⁶ M. E. Rosier-Siedlecka, “Inspiracje w polskiej architekturze. Stan i potrzeby”, *Ateneum Kapłańskie* 81 (1989), vol.113, no.2–3, pp.180–195.

⁷ A. K. Olszewski, “Próba typologii współczesnych kościołów w Polsce”, in *Sacrum i sztuka. Rogóżno. Materiały z konferencji zorganizowanej przez sekcję Historii Sztuki KUL. Rogóżno 18–20 października 1984*, Kraków, 1989, ed. N. Cieślińska, Kraków, 1989, p.97.

⁸ R. Wróbel, *Nowe kościoły w diecezji łódzkiej 1945–1989. Uwarunkowania i klasyfikacja rzymsko-katolickiej architektury sakralnej*, Łódź, 2005, p.43.

⁹ J. Sowińska, *Forma i sacrum. Współczesne kościoły Górnego Śląska*, Warszawa, 2006, p.57.

¹⁰ A. Majdowski, “Stylistyka kościołów powojennych w Polsce”, *Ecclesia* (2007), no.3, pp.38–40.

¹¹ M. Bergamo, *Spazi celebrativi, figurazione architettonica, simbolismo liturgico. Ricerca per una chiesa contemporanea dopo il Concilio Vaticano II*, Venezia, 1994, pp.67–69.

¹² E. Heathcote, I. Spens, *Church Builders*, London, 1994, pp.16–65.

¹³ W. J. Stock, *Europäischer Kirchenbau 1950–2000*, München –Berlin–London–New York, 2002, pp.11–13.

¹⁴ W. J. Stock, *Architekturführer. Christliche Sakralbauten in Europa seit 1950*, München–Berlin–London–New York, 2004, p.11.

¹⁵ J. Zachwatowicz, p.86.

in fact the pre-council churches, which were constructed prior to 1965.

In 1987 I attempted to group contemporary sacred buildings, isolating three main trends: 'architecture of repetitions, conscious modernism, and search for autonomy'¹⁶. The criteria of the division, concerning churches erected in the years 1975–1985, were connected either with particular stylistics (*modernism*) or with the degree of consciousness and maturity of creators (*repetitions, search for autonomy*). In perspective, I notice how limited a selection it was, dictated rather by journalistic than academic considerations, and the studied period 1975–1985 was connected only with the time of the greatest dynamics of construction of new churches.

The typological classifications presented in the introduction to my book *Nowe kościoły w Polsce* [*New Churches in Poland*] from 1991 are more precise and closer to my present views. I employed two basic criteria there – community-forming features of an interior and architectural stylistics. The former defined the simplest features of a design connected with the relations of the believers to the central, presbytery sphere: *square, rectangle, rhombus, hexagonal, circle, quarter of a circle, para-central irregular form, elongated rectangle and elongated irregular*. The latter was based on the division proposed in 1987, but with an adaptation of the employed names of stylistics: *modernism, 'high-tech', expressive modernism, postmodernism, regional stylistics*¹⁷. The essence of the division – equally valid today, in my opinion – is the connections of the issues of liturgy with architectural stylistics, although without integrating the two criteria.

During the 4th Białystok conference 'Sacred building', I proposed the following attempt at classification: 'signs and tradition' churches: *postmodernism*; 'noble beauty' churches: *modernism, neomodernism, minimalism*; and 'our era' churches: 'high-tech', 'eco-tech'¹⁸. Noticeably, the systems attempted to take into account the trends of contemporary secular architecture (although without deconstructivism) with a division based only on an emotional relation to metaphysics (*sign, tradition, beauty, our era*).

Maria Rosier-Siedlecka, renowned for promoting contemporary sacred architecture, proposed in 1989 a division based on basic factors determining the form of a building, referring to my classification of 1987. The researcher distinguished churches 'of the form determined by construction, dominated

*chitekturę powtórzeń, świadomy modernizm, poszukiwanie odrębności*¹⁶. Kryteria tego podziału, dotyczącego kościołów wzniesionych w latach 1975–1985, wiązały się bądź to z określonymi stylistykami (*modernizm*) lub też ze stopniem świadomości i dojrzałości twórców (*powtórzenia, poszukiwanie odrębności*). Z perspektywy widzę, jak ograniczony był to wybór, podyktowany raczej względami publicystycznymi niż naukowymi, a rozpatrywany okres 1975–1985 wiązał się jedynie z czasem największej dynamiki budowy nowych kościołów.

Znacznie precyzyjniejsze i zbliżone do moich dzisiejszych poglądów są klasyfikacje typologiczne zaprezentowane we wstępie książki *Nowe kościoły w Polsce* z 1991 roku. Zastosowałem tam dwa podstawowe kryteria – wspólnototwórcze cechy wnętrza oraz stylistykę architektoniczną. Pierwsze określało najprostsze cechy planu wiążące się z relacjami wiernych do strefy centralnej, prezbiterialnej: *kwadrat, prostokąt, romb, sześciobok, okrąg, ćwierćokrąg, formy paracentralne nieregularne, podłużne prostokątne oraz podłużne nieregularne*. Drugie zostało oparte na podziale proponowanym w 1987 roku, lecz z przyporządkowaniem stosowanych nazw stylistyk: *modernizm, „high-tech”, modernizm ekspresyjny, postmodernizm, stylistyka regionalna*¹⁷. Istotą tego podziału – aktualną moim zdaniem i dzisiaj – jest powiązanie zagadnień liturgii i stylistyki architektonicznej, jednak bez integracji obu tych kryteriów.

Podczas IV konferencji białostockiej „Budownictwo sakralne” proponowałem kolejną próbę klasyfikacji: *kościół „znaków i tradycji”: postmodernizm, kościół „szlachetnego piękna”: modernizm, neomodernizm, minimalizm i kościół „naszej epoki”: „high-tech”, „eco-tech”*¹⁸. Jak widać, systematyka ta starała się uwzględnić nurty współczesnej architektury świeckiej (jednak bez dekonstruktywizmu) z podziałem opartym jedynie na emocjonalnym związku z metafizyką (*znak, tradycja, piękno, nasza epoka*).

Zasłużona dla propagowania współczesnej architektury sakralnej Maria Rosier-Siedlecka zaproponowała w 1989 roku podział oparty na podstawowych czynnikach determinujących formę budynku, odwołując się do mojej klasyfikacji z 1987 roku. Badaczka wyróżniła kościoły „o formie zdeterminowanej przez konstrukcję, zdominowane przez liturgię, kościoły-rzeźby, aplikacje postmodernizm, przejawiające się w poszukiwaniu swojskości, a nawet «polskości» architektury oraz w powrocie do swojskiej pojętej tradycji, kościoły kameralne, przykłady świątyń ekumenicznych”¹⁹. Z racji moich dzisiejszych poglądów wart zauważenia jest typ świątyń *zdominowanych przez liturgię*.

Często cytowany, zupełnie słusznie, jest podział zaproponowany w latach osiemdziesiątych przez Andrzeja

¹⁶ Kucza-Kuczyński 1987, pp.248–250.

¹⁷ Kucza-Kuczyński 1991.

¹⁸ Kucza-Kuczyński 2002, pp.11–12.

¹⁶ Kucza-Kuczyński 1987, jak przyp. 3, s. 248–250.

¹⁷ Kucza-Kuczyński 1991, jak przyp. 4.

¹⁸ Kucza-Kuczyński 2002, jak przyp. 5, s. 11–12.

¹⁹ Rosier-Siedlecka 1989, jak przyp. 6, s. 180–195.

Olszewskiego, który jako historyk sztuki wcześniej rozpoczął prace badawcze i dokumentacyjne architektury polskich kościołów współczesnych (konsekwentnie prowadzone w ramach katedry historii sztuki współczesnej ATK). Jego klasyfikacja obejmuje *kościół namiotowe, kościoły rzeźbiarskie, kościoły osiedlowe, kościoły inne: pod wpływem czynników pozaarchitektonicznych*²⁰. Typologia Olszewskiego zbudowana została na bazie kryteriów formalnych (dwie pierwsze grupy), funkcjonalnych (*kościół osiedlowe*), czwarta natomiast grupa świątyń nie została jednoznacznie zdefiniowana.

W pracy o nowych kościołach diecezji łódzkiej w latach 1945–1989 Robert Wróbel wprowadził jeszcze inną klasyfikację. Wychodząc od klasycznego podziału elementów architektury na *formę, funkcję i konstrukcję* traktowanych jako kryteria, autor proponował rozróżnienie w odniesieniu do *formy: powojennego historyzmu, kościoła malowniczo-swojskiego, kościoła kubicznego, „kościół-twierdzy”, kościoła namiotowego, „domus ecclesiae”, indywidualizmu formy*; w odniesieniu do *funkcji: kościołów o tradycyjnym lub rozszerzonym programie funkcjonalnym, zespołu parafialnego, kaplicy katechetycznej*; w odniesieniu do konstrukcji zaś: *świątyń o konstrukcji ceglanej, zespolonej, żelbetowej*²¹. Typologia uwzględniająca trzy podstawowe elementy architektury jest trafna i sprawdzona, jednak pojawiły się tu również i pojęcia mało ostre (szczególnie w podziale pod kątem formy), zastrzeżenia może również budzić użycie jako kryterium *rozszerzonego programu funkcjonalnego* (echo zaleceń posoborowych) w odniesieniu do całego okresu 1945–1989.

Julia Sowińska zaproponowała w pracy z 2006 roku może częściowe, ale celne i bezpieczne podziały typologiczne nowych kościołów na: *rozwiązania centralne, plany wywodzące się z form podłużnych, budowle na planie nieregularnym*²². U podstaw tej klasyfikacji leży cytowany już pogląd Marii Rosier-Siedleckiej, iż najbardziej istotne w sakralnej architekturze posoborowej są relacje *ołtarz-wierni* oraz *prezbiterium-nawa*²³.

Ambitne zadanie podjął ostatnio Andrzej Majkowski, rozpoczynając pod patronatem magazynu „Ecclesia” projekt badawczy dotyczący klasyfikacji kościołów powojennych w Polsce. Badacz przyjął za podstawowe kryteria podziału: *stylistykę, układy kompozycyjne, problematykę konstrukcyjną* oraz *cechy funkcjonalne*, by na ich podstawie zbudować kompletną systematykę architektury sakralnej. W 4. numerze „Ecclesii” z 2007 roku zaproponował strukturę klasyfikacji *konwencji stylistycznych* z podziałem na *formacje, proveniencje i tradycje*, w grupie formacji wydzielając *synkretyzm, konstrukturyzm, modernizm, regionalizm, postmodernizm*,

by liturgy, churches-sculptures, applications of postmodernism, manifesting itself in the search for the nativeness, or even ‘Polish-ness’ of architecture and the return to a peculiarly understood tradition, “chamber” churches, examples of ecumenical churches¹⁹. Due to my present views, the type of churches *dominated by liturgy* is worth noting.

Often quoted, quite rightly, is the division proposed in the 1980s by Andrzej Olszewski, who, as an art historian, early began research and documentation of the architecture of contemporary Polish churches (consistently carried out in the Contemporary Art History Faculty of the Catholic Theology Academy). His classification comprises *tent churches, sculpture churches, housing estate churches, other churches: under the influence of extra-architectural factors*.²⁰ Olszewski’s typology was constructed on the basis of formal criteria (two first groups), functional (*housing estate churches*), whereas the fourth group of churches was not explicitly defined.

Robert Wróbel introduced yet another classification in a study on new churches of the diocese of Łódź between 1945 and 1989. Starting from the classical division of architectural elements into *form, function and construction*, treated as criteria, the author proposed the distinction with respect to *form: post-war historicism, picturesque-native church, cubic church, ‘church-fortress’, tent church, ‘domus ecclesiae’, individualism of form*; with respect to *function: churches of the traditional or extended functional programme, parish complex, catechetical chapel*; and with respect to *construction: brick, complex, reinforced concrete construction churches*.²¹ The typology taking into account the three basic elements of architecture is apt and proven, but unclear notions appeared here as well (especially in the division with respect to form); the use of the criterion of *extended functional programme* (an echo of post-council directives) with reference to the whole period 1945–1989 may evoke reservations.

In a study from 2006 Julia Sowińska proposed perhaps a partial, but accurate and safe typological division of new churches into: *central solutions, designs derived from elongated forms, building of a regular design*.²² At the basis of the classification lies the already quoted Maria Rosier-Siedlecka’s opinion that the relations *altar-believers* and *presbytery-aisle* are the most essential in post-council sacred architecture.²³

¹⁹ Rosier-Siedlecka, pp.180–195.

²⁰ Olszewski, p.97.

²¹ Wróbel, pp.83–129.

²² Sowińska, p.57.

²³ M. E. Rosier-Siedlecka, *Posoborowa architektura sakralna. Aktualne problemy projektowania architektury kościelnej*, Lublin, 1979, p.125.

²⁰ Olszewski 1989, jak przyp. 7, s. 97.

²¹ Wróbel 2005, jak przyp. 8, s. 83–129.

²² Sowińska 2006, jak przyp. 9, s. 57.

²³ M.E. Rosier-Siedlecka, *Posoborowa architektura sakralna.*

Aktualne problemy projektowania architektury kościelnej, Lublin 1979, s. 125.

Andrzej Majkowski has recently undertaken an ambitious task, initiating a research project under the patronage of the magazine *Ecclesia*, concerning the classification of post-war churches in Poland. The researches assumed as the basic criteria of the division *stylistics*, *compositional schemes*, *issues of construction* and *functional features*, in order to construct on their basis a complete taxonomy of sacred architecture. In the 4th issue of *Ecclesia* from 2007 he proposed the structure of the classification of *stylistic conventions* with the division into *formations*, *affiliations* and *traditions*, isolating in the group of formations: *syncretism*, *constructivism*, *modernism*, *regionalism*, *postmodernism*, *neomodernism* and *neohistoricism*. One can conclude a general similarity of the typology to Wróbel's system, but the issues of *form* were split into *stylistics* and *compositional schemes*.²⁴

The attempts at description and classification of contemporary architecture of European churches differ to a large extent from Polish studies. It suffices to analyse a few of the most significant publications of recent years.

Maurizio Bergamo's book from 1994 is untypical, since it plays the role of a guide to creating liturgical space for revival movements. Due to the predominance of this element, it is characterized by an explicit orientation consistent with the council guidelines. The author studies the spatial relations between believers and the liturgical centre, and a simple criterion of design (hence he proceeds similarly to myself in 1991). An association with the recognised concepts of sacred architecture suggests itself: *one-aisle*, *three-aisle*, *five-aisle church*, *ambulatory church*, *central*, *the cross design* etc. Bergamo employs a similar nomenclature, distinguishing 14 functional schemes, incl.: *rectangle*, *trapezium*, *square (diagonal)*, *circle*, *Latin cross*, *semicircle*, *elliptical*, *Greek cross*.²⁵ Such a classification, based on the relationship of the arrangement of believers and liturgy, without formal analyses, may be treated accessorially in a full analysis of the typology of contemporary sacred architecture.

The year 1997 brought the study *Church Builders*, the authors of which – E. Heathcote and I. Spens – propose a complicated system based on the stylistics of particular artists (*Gaudi*, *Perrot*), topography (*German Expressionism*, *Switzerland*, *Post-War Germany*, *United States of America*, *South America*, *Scandinavia*), stylistic trends (*Secession*, *Modernism*) and concepts introduced by them (*The Church Incarnate*, *Post-War Developments*, *The Church Building as Art*,

neomodernism i *neohistoryzm*. Można stwierdzić ogólne podobieństwo tej typologii do systemu Wróbla, tyle że zagadnienia *formy* zostały rozbite na *stylistykę* i *układy kompozycyjne*.²⁴

Próby opisanie i klasyfikowania współczesnej architektury kościołów europejskich różnią się w dużym stopniu od prac polskich. Wystarczy przeanalizować kilka najważniejszych pozycji ostatnich lat.

Książka Maurizio Bergamo z 1994 roku jest nietypowa, spełnia bowiem rolę przewodnika w tworzeniu przestrzeni liturgicznej dla ruchów odnowy. Z racji przewagi tego elementu zawiera wyraziste ukierunkowanie zgodne z wytycznymi soborowymi. Autor rozważa w niej relacje przestrzenne zachodzące pomiędzy wiernymi i centrum liturgicznym oraz proste kryterium planu (a więc postępuje podobnie jak ja w roku 1991). Nasuwa się tu skojarzenie ze znanymi pojęciami z historii architektury sakralnej: *kościół jednonawowy*, *trójnawowy*, *pięcionawowy*, *z obejściem*, *centralny*, *na planie krzyża* itp. Bergamo stosuje podobną nomenklaturę, wyróżniając 14 układów funkcjonalnych, m.in.: *prostokątny*, *trapez*, *kwadrat (diagonalny)*, *okrąg*, *krzyż łaciński*, *półokrągły*, *eliptyczny*, *krzyż grecki*.²⁵ Taka klasyfikacja, oparta na zależnościach układów wiernych i liturgii, bez analiz formalnych, może być traktowana pomocniczo w pełnej analizie typologii współczesnej architektury sakralnej.

Z roku 1997 pochodzi praca *Church Builders*, której autorzy – E. Heathcote i I. Spens – proponują skomplikowany system oparty na stylistyce konkretnych twórców (*Gaudi*, *Perrot*), topografii (*German Expressionism*, *Switzerland*, *Post-War Germany*, *United States of America*, *South America*, *Scandinavia*), nurtach stylistycznych (*Secession*, *Modernism*) i wprowadzonych przez siebie pojęciach (*The Church Incarnate*, *Post-War Developments*, *The Church Building as Art*, *Elsewhere In Europe*).²⁶ Przy wielu zastrzeżeniach do tej typologii pozostaje ona jednak czytelna i dość atrakcyjna w praktyce badawczej.

W monumentalnej pracy z 2002 roku *Europaischer Kirchenbau 1950–2000* W. J. Stock bardzo ostrożnie systematyzuje architekturę sakralną, a używane przez niego określenia nie są w zasadzie podziałami typologicznymi („*structuralist*” *approach*, „*experiments with a modular construction system*”, *the „spatial creations*”, *the „novel typological interpretations*”).²⁷ Wszystkie one w widoczny sposób wiążą się jednak ze strukturami przestrzennymi architektury, a nawet z osobami twórców (*Leverentz*). W skróconej wersji tej publikacji Stock jeszcze oszczędniej wydziela grupy systematyczne – czy raczej jednostki stylistyczno-historyczne: *Renaissance of Church Architecture „1950-1970”* lub *Central*

²⁴ Majkowski, pp.38–40.

²⁵ Bergamo, pp.68–69.

²⁴ Majkowski 2007, jak przyp. 10, s. 38–40.

²⁵ Bergamo 1994, jak przyp. 11, s. 68–69.

²⁶ Heathcote, Spens 1994, jak przyp. 12, s. 16–65.

²⁷ Stock 2002, jak przyp. 13, s. 11–13.

Ekstern Europe – A Special Case. To w tym ostatnim rozdziale pojawia się cytowana krytyczna ocena autorstwa A. Wyżykowskiego: „rather bizarre architecture” of hundreds of New churches in his country (eine ziemlich bizarre Architektur)²⁸.

To krótkie porównanie polskich i europejskich prób klasyfikacji pozwala stwierdzić, że typologie polskie, niezależnie od trafności podziałów i stosowanych pojęć, są znacznie bardziej szczegółowe. Stosuje się w nich zazwyczaj kryteria stylistyczne, próbuje wydzielić specyficzne okresy historyczne rozwoju architektury, uwzględnia elementy formalne, konstrukcyjne i materiałowe oraz cechy liturgiczne wyrażające się przede wszystkim w planie kościoła. Te ostatnie prawie nie pojawiają się natomiast w typologiach zagranicznych; wyjątkiem jest tu Bergamo, jednak jego praca to opracowanie dość specyficzne, przeznaczone dla formacji Drogi Neokatechumenalnej²⁹.

Warto więc podjąć próbę stworzenia klasyfikacji korzystającej z mojej 47-letniej praktyki na polu architektury sakralnej, będącej refleksem topologii polskich i zagranicznych oraz uwzględniającej zapisy i komentarze soborowe, a także zalecenia liturgiczne.

Punktem wyjścia jest dla mnie **konieczność integracji kryteriów liturgicznych** z formalnymi (**stylistycznymi**).

Dlaczego tak ważne jest wprowadzenie liturgii jako jednego z podstawowych elementów typologii budowli kościelnej? Architektura sakralna, może jako jedyna wśród gałęzi architektury, zawiera w sobie jako podstawową funkcję *właściwe urzeczywistnienie głównej – liturgicznej – formy wyrazu wiary*, jak widział to w 1999 roku kardynał Joseph Ratzinger³⁰. Kontynuując dzieło rozpoczęte przez Romano Guardiniego w 1918 roku, Ratzinger bardzo klarownie określa podstawowe zadanie przestrzeni kościoła: „wspólnota chrześcijańska potrzebuje miejsca, w którym mogłaby się gromadzić, i właśnie dlatego zadanie budowli kościelnej definiuje ją w sensie nie tyle sakralnym, ile ściśle funkcjonalnym, jako **umożliwienie liturgicznego bycia razem. Nie ulega wątpliwości, że jest to istotna funkcja budynku kościoła**”³¹.

Realizacją tych postulatów w architekturze kościoła jest właściwe liturgicznie usytuowanie użytkowników-wiernych w stosunku do miejsca „głównej akcji” liturgii eucharystycznej: miejsca przewodniczenia, celebransa, ołtarza, miejsca słowa, tabernakulum czyli prezbiterium („wyspy ołtarzowej”). Wyrażone jest ono kształtem przestrzeni, przede wszystkim zaś planu – stąd możliwość wykorzystania proponowanych już w innych opracowaniach (Bergamo, Kucza-Kuczyński, Rosier-Siedlecka, Sowińska) typologii planu (kwadrat, prostokąt, trapez, okrąg, półokrąg, plany podłużne,

*Elsewhere In Europe*²⁶). Despite many reservations concerning this typology, it remains clear and attractive for research practice.

In the monumental study from 2002, *Europäischer Kirchenbau 1950–2000*, W. J. Stock systematises sacred architecture very carefully and the employed terms are not in fact typological distinctions (*‘structuralist’ approach, ‘experiments with a modular construction system’, the ‘spatial creations’, the ‘novel typological interpretations’*),²⁷ yet they are all visibly connected with the architectural spatial structures or even with particular creators (Leverentz). In the abbreviated version of the publication, Stock distinguished systematic groups – or rather stylistic-historical units – even more scantily: *Renaissance of Church Architecture ‘1950–1970’* or *Central Eastern Europe – A Special Case*. In this last chapter he quotes a critical opinion of A. Wyżykowski: ‘rather bizarre architecture’ of hundreds of New churches in his country (*eine ziemlich bizarre Architektur*).²⁸

The brief comparison of Polish and European attempts at classifications allows the conclusion that Polish typologies, regardless of the aptness of divisions and the employed concepts, are much more specific. Usually stylistic criteria are employed in them, specific historical periods of the development of architecture are distinguished, formal, constructive and material elements as well as liturgical features expressed primarily in the design of a church are taken into consideration. However, the latter is extremely rare in foreign typologies; an exception here is Bergamo, but his study is quite peculiar, destined for the formation of Neokatechumenal Way²⁹.

It is worthwhile to attempt to create a classification, employing my 47 year long practice in the field of sacred architecture, being a reflection of Polish and foreign typologies and taking into account the council records and commentaries as well as liturgical guidelines.

The point of departure for me is **the necessity of integrating liturgical** criteria with those of a formal nature (**stylistic**).

Why is it so important to introduce liturgy as one of the basic elements of the typology of a church building? Sacred architecture, perhaps as the only one among the branches of architecture, includes as the basic function ‘a proper realization of the main – liturgical – form of the expression of faith’, as perceived in 1999 by Cardinal Joseph Ratzinger.³⁰ Pursuing the work begun by Romano Guardini in 1918, Ratzinger defines very clearly the basic task of

²⁸ Stock 2004, jak przyp. 14, s. 11.

²⁹ *Droga Neokatechumenalna. Statut*, Roma–Lublin [2003].

³⁰ J. Ratzinger, *Duch liturgii*, Poznań 2002, s. 10–11.

³¹ Tamże, s. 59.

²⁶ Heathcote, Spens, pp.16–65.

²⁷ Stock 2002, pp.11–13.

²⁸ Stock 2004, p.11.

²⁹ *Droga Neokatechumenalna. Statut*, Roma–Lublin [2003].

³⁰ J. Ratzinger, *Duch liturgii*, Poznań, 2002, pp.10–11.

church space: 'the Christian community requires a place where it could gather and therefore the task of a church building defines it not in the sacred, but in strictly functional sense as **enabling the liturgical being together. It is beyond doubt that this is the essential function of a church building**'.³¹

The realisation of the postulates in church architecture is the proper liturgical situating of users-believers with respect to the place of the 'main plot' of the Eucharistic liturgy: the place of presiding, the celebrant, the altar, the place of the word, the tabernacle, or the presbytery ('the altar island'). It is expressed by the shape of space, but primarily of the design – thus a possibility of employing typologies of design (square, rectangle, trapezium, circle, semicircle, elongated designs, central, irregular etc.) found elsewhere (Bergamo, Kucza-Kuczyński, Rosier-Siedlecka, Sowińska), depending on almost infinite creativity.

The second co-ordinate of the typology proposed here should be stylistic terms derived from secular architecture (**trends, stylistics, currents**). And again, employing the already described classifications, there are, among others.: modernism, neomodernism, minimalism, postmodernism, deconstructivism, "high-tech", "eco-tech"; or less strict and precise: organic architecture, regionalism, historicism, "syncretism" etc. – depending on the undefined development of future architecture and the inventiveness of its critics and historians.

I treat construction and material, introduced sometimes as criteria, as derivatives of stylistics and formal trends. Similarly, political-economic issues, although undoubtedly conditioning the development of architecture, are not in principle connected with the essence of the sacred space.

A grid of two axes of co-ordinates fundamental for the structure of the typology of churches is created in this manner: **the space of liturgy** and **the stylistics of architecture**. Each of the axes is infinite, **open** to adding subsequent elements. A simple superposition of even the terms listed above can amount to over 100 types/subtypes of spatial-stylistic solutions. Naturally, not all these theoretical combinations need to have their real equivalent in a particular sacred building.

The construction on the basis of the above principle of a structure, a matrix of types appears to be a relatively simple task and is already being prepared. For me, as an architect, the most important thing was to decode the mutual conditions in a church space that is **liturgy and the stylistics of architecture**, both constituting the basis of classification and determining the form of a sacred building.

translated by Piotr Mierzwa

centralne, nieregularne itd.) zależnie od prawie nieskończonej, twórczej inwencji.

Drugą współrzędną proponowanej tu typologii mają być wywodzące się z architektury świeckiej określenia stylistyczne (**nurty, stylistyki, kierunki**). I znów, korzystając z omówionych już klasyfikacji, będą to m.in. modernizm, neomodernizm, minimalizm, postmodernizm, dekonstruktywizm, „high-tech”, „eco-tech”, czy mniej ściśle i precyzyjne: architektura organiczna, regionalizm, historyzm, „synkretyzm” itd. – zależnie od nieokreślonego rozwoju przyszłej architektury oraz inwencji jej krytyków i historyków.

Konstrukcję i materiał (tworzywo), wprowadzane niekiedy jako kryteria, traktuję jako pochodne stylistyk i nurtów formalnych. Podobnie zagadnienia polityczno-gospodarcze, choć niewątpliwie warunkujące rozwój architektury, nie są jednak zasadniczo związane z istotą przestrzeni miejsca sakralnego.

W ten sposób powstaje zasadniczy dla struktury typologii kościołów układ dwóch osi współrzędnych: **przestrzeni liturgii i stylistyki architektury**. Każda z tych osi jest nieskończona, **otwarta** na dodawanie kolejnych elementów. Proste nałożenie nawet tylko określeń wymienionych powyżej może dać w sumie ponad 100 typów/podtypów rozwiązań przestrzenno-stylistycznych. Oczywiście, nie wszystkie te kombinacje teoretyczne muszą mieć swój realny odpowiednik w konkretnej budowli sakralnej.

Zbudowanie w oparciu o powyższą zasadę struktury matrycy typów przedstawia zadanie stosunkowo łatwe i jest już w trakcie opracowania. Dla mnie jako architekta najważniejsze było rozwikłanie wzajemnych uwarunkowań przestrzeni kościoła, a więc **liturgii i stylistyki architektury**, stanowiących zarówno podstawę klasyfikacji, jak i determinujących formę budowli sakralnej.

³¹ Ibid., p.59.